ISSN 2181-922X

TIL VA MADANIYAT

UZBEKISTAN

LANGUAGE & CULTURE

O‘ZBEKISTON

2026 Vol. 1

tsuull.uz
uzlc.tsuull.uz

ISSN 2181-922X

O‘ZBEKISTON:

TIL VA MADANIYAT

UZBEKISTAN:

LANGUAGE AND CULTURE

2026 Vol. 1

tsuull.uz

uzlc.tsuull.uz

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Bosh muharrir: Shuhrat Sirojiddinov

Bosh muharrir o‘rinbosari: Nozliya Normurodova

Mas’ul kotib: Ozoda Tojiboyeva

Tahrir kengashi

Hamidulla Dadaboyev, Mustafo Bafoyev, Samixon Ashirboyev, Nurboy Jabborov, Farhod Maqsudov, Adham Ashirov, Zohidjon Islomov, Bahodir Karimov, Saodat Muhamedova, Aftondil Erkinov, Dilorom Ashurova, Uzoq Jo‘raqulov, Zulxumor Xolmanova, Ziyoda Teshaboyeva, Dilnavoz Yusupova, Iroda Azimova, Sulton Normamatov, Zulxumor Ortiqova, Botir Elov, Komil Kalonov, Manzura Abjalova, Rasul Atamurodov

Tahrir hay’ati

Nazef Shahrani (AQSH)
Elizabetta Ragagnin (Italiya)
Ahmadali Asqarov (O‘zbekiston)
Isa Habibbeyli (Ozarbayjon)
Akmal Nur (O‘zbekiston)
Almaz Ülvi (Ozarbayjon)
Muzaffar Komilov (O‘zbekiston)
Tanju Seyhan (Turkiya)
Akmal Saidov (O‘zbekiston)
Alizoda Saidumar (Tojikiston)
Nikolas Kantovas (Buyuk Britaniya)
Shodmon Vohidov (Tojikiston)

“O‘zbekiston: til va madaniyat” jurnali – lingvistika, tarix, adabiyot, tarjimashunoslik, san’at, etnografiya, falsafa, antropologiya va ijtimoiy tadqiqotlarni o‘rganish kabi sohalarni qamrab olgan akademik jurnal.

Jurnal bir yilda to‘rt marta chop etiladi.

Jurnalning maqsadi – ko‘rsatilgan sohalarga oid dolzarb mavzulardagi bahs-munozaraga undaydigan, yangi, innovatsion g'oyalarga boy, o‘z konsepsiyasiga ega bo‘lgan tadqiqotlarni nashr etishdir.

Ingliz, rus va o‘zbek tillaridagi, shuningdek, boshqa turkiy tillarda yozilgan maqolalar qabul qilinadi. Iqtisodiy tahlillar hamda siyosatga oid maqolalar e’lon qilinmaydi.

Jurnalda kitoblarga yozilgan taqrizlar, adabiyotlar sharhi, konferensiyalar hisobotlari va tadqiqot loyihalari natijalari ham e’lon qilinadi. Mualliflar fikri tahririyat nuqtayi nazaridan farq qilishi mumkin.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti.

O‘zbekiston, Toshkent, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko‘chasi, 103.

Email: uzlangcult@gmail.com
Website: www.uzlc.tsuull.uz

Alisher Navoʻi Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature

Editor-in-Chief: Shuhrat Sirojiddinov

Deputy Editor in Chief: Nozliya Normurodova

Executive secretary: Ozoda Tajibaeva

Editorial board

Hamidulla Dadaboyev, Mustafo Bafoev, Samikhon Ashirboev, Nurboy Jabborov, Farhod Maksudov, Adham Ashirov, Zohidjon Islomov, Bahodir Karimov, Saodat Muhamedova, Aftondil Erkinov, Dilorom Ashurova, Uzak Jurakulov, Zulkhumor Khalmanova, Ziyoda Teshaboeva, Dilnavoz Yusupova, Iroda Azimova, Sulton Normamatov, Zulkhumor Ortikova, Botir Elov, Komil Kalonov, Manzura Abjalova, Rasul Atamurodov

Editorial Committee

Nazif Shahrani (USA)
Elisabetta Ragagnin (Italy)
Ahmadali Asqarov (Uzbekistan)
Isa Habibbeyli (Azerbaijan)
Akmal Nur (Uzbekistan)
Almaz Ülvi (Azerbaijan)
Muzaffar Komilov (Uzbekistan)
Tanju Seyhan (Turkey)
Akmal Saidov (Uzbekistan)
Alizoda Saidumar (Tajikistan)
Nicholas Kontovas (Great Britain)
Shodmon Vohidov (Tajikistan)

"Uzbekistan: Language and Culture" is an academic journal that publishes works in the field of linguistics, history, literature, translation studies, arts, ethnography, philosophy, anthropology and social studies.

The journal is published four times a year.

The purpose of the journal is to publish the results of the latest research that are rich in new, innovative ideas and has its own concept, which stimulates debate on topical issues in these areas.

The language of articles can be English, Russian and Uzbek. Other Turkic languages are also welcome. We do not publish economic analyses or political articles.

In addition to research articles, the journal announces book and literary work reviews, conference reports and research project results.

The authors' ideas may differ from those of the editors'.

Alisher Navoʻi Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature.

103, Yusuf Khos Hojib, Yakkasaray, Tashkent, Uzbekistan.

Email: uzlangcult@gmail.com
Website: www.uzlc.tsuull.uz

MUNDARIJA

LINGVISTIKA

Munavvara Qurbonova
Bolalar nutqida emotsional deyksisning voqelanishi 6

Nurbek Ahmadjonov
O‘zbek va nemis rahbar-muloqot diskursida nutq odobi va uning lingvistik aspektlari 24

Aynel Mashadiyeva
Turkiy tillar va dialektlardagi sifatdoshlarning qiyosiy-tarixiy tadqiqi 41

Firuz Abdusalomov
Zamonaviy media diskursida harbiy leksikaning semantik transformatsiyasi 58

Elnare ALİYEVA
Türk Dillerinde İsimlerde Çoğulluğun Bazı Özellikleri 71

ADABIYOTSHUNOSLIK

Almaz Ülvi BİNNƏTOVA
Ensiklopedik Təfəkkürə Malik Mənəviyyat Memarı (İsrafil Məmmədovun “Uç, göyərçinim, uç” əsəri haqqında ədəbi qeydlər).....83

Mohida Qodirova
Tarixiy manbadan badiiy talqinga: Esondavlat begim obrazining ingliz tarixiy romanlaridagi interpretatsiyasi 95

TARJIMASHUNOSLIK

Yorkinoy Nasirdinova
“La Fermeté des faibles” – So‘fi Olloyorning “Sabot ul-ojizin” pandnoma asarining ilk fransuzcha tarjimasi.....107

Ilhom Xolmuminov
Badiiy hikoya tarjimasining kognitiv mexanizmlari va paradigmatik modellashtirish 119

SOTSIOLOGIYA

Komil Kalanov
Sun’iy intellekt texnologiyalarining sotsiologik diskurs tahlili 133

ETNOLOGIYA. ETNOGRAFIYA. ANTROPOLOGIYA

Adhamjon Ashirov
Samarqand bozorlari tarixi va o‘ziga xos xususiyatlari 156

CONTENT

LINGUISTICS

Munavvara Kurbanova
The realization of emotional deixis in children's speech 6

Nurbek Ahmadjonov
Speech Etiquette and its Linguistic Expression in Uzbek and German Leadership-Communication Discourse 24

Aynel Mashadieva
Participles in Focus: a Comparative-Historical Study in Turkic Languages and Dialects 41

Firuz Abdusalomov
Semantic Transformation of Military Lexicon in Contemporary Media Discourse 58

Elnare ALİEVA
Particular Features of Noun Pluralization in Turkic Languages 71

LITERATURE

Almaz Ulvi BİNNATOVA
Encyclopedic Thinking and the Artistic Representatıon of Spiritual Memory (Literary notes on Israfil Mammadov's work "Fly, my dove, fly").....83

Mohida Qodirova
From Historical Source to Artistic Interpretation: the Portrayal of Esondavlat Begim in English Historical Novels.....95

TRANSLATION STUDIES

Yorkinoy Nasirdinova
"La Fermeté des faibles": The First French Translation of Sufi Olloyor's Didactic Work *Sabot ul-ojizin*.....107

Ilhom Kholmuminov
Cognitive Mechanisms and Paradigmatic Modeling of Literary Translation.....119

SOCIOLOGY

Komil Kalanov
Sociological Discourse Analysis of Artificial Intelligence Technologies .133

ETHNOLOGY. ETHNOGRAPHY. ANTHROPOLOGY

Adhamjon Ashirov
The History and Distinctive Features of Samarkand Markets 156

ISSN 2181-922X 119—132

Badiiy hikoya tarjimasining kognitiv mexanizmlari va paradigmatik modellashtirish

Xolmuminov Ilhom[1]

Abstrakt

Ushbu maqolada hikoyalarni tarjima qilishda nutq faoliyati, tildagi narrativ tuzilmalar va inson tafakkurining lingvokognitiv jarayonlari tahlil qilindi. Badiiy tarjima insonning tilni idrok etish, qo‘shimcha ma’no qirralarini yaratish, voqelikni anglash va madaniy identifikatsiya jarayonlarida muhim vosita vazifasini bajaradi. Maqolada nazariy va kognitiv lingvistika, diskursiv tahlil hamda psixolingvistika yondashuvlari asosida hikoya tarjima qilishning inson ongidagi konseptual modellarni shakllantirishdagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, narrativ tuzilmalar orqali til va tafakkur o‘zaro qanday aloqada bo‘lishi filologik jihatdan izohlanadi.

Kalit so‘zlar: *hikoya, badiiy tarjima, narrativ lingvistika, kognitiv model, diskursiv tahlil, konseptual model, nutq faoliyati, til va tafakkur.*

Kirish

Kognitiv tarjimashunoslik yondashuvlari tarjima va og‘zaki tarjima faoliyatining asosida yotuvchi aqliy (mental) mexanizmlarni fanlararo o‘rganishga yo‘naltirilgan bo‘lib, an’anaviy lingvistik va madaniy yondashuvlardan yangi ilmiy paradigma sari burilishni ifodalaydi. Mazkur tamoyilda badiiy tarjima oddiy til segmentlarini bir tildan ikkinchi tilga avtomatik ko‘chirish emas, balki murakkab kognitiv va diskursiv jarayon sifatida talqin qilinadi. Matnlarni tarjima qilish jarayonida ularga kognitiv-paradigmatik nuqtayi nazardan yondashilganda, badiiy tarjima jarayonida yozuvchi narrativining tarjimon ongida qayta konseptuallashishi va ma’lum bir til diskursida qayta hikoyalanishi tarzida namoyon bo‘ladi. Matn tarjimalarida kognitiv jarayon – bu tarjimonning ongida matnni tushunish, tahlil qilish va qayta yaratish bilan bog‘liq psixolingvistik hodisadir. U ma’lumotni qabul qilish, qayta analiz qilish (asosan,

[1] *Xolmuminov Ilhom Abdixalilovich* – Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
E-pochta: ilxomxolmuminov713@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2904-7879
Iqtibos uchun: Xolmuminov, I.A. 2026. “Badiiy hikoya tarjimasining kognitiv mexanizmlari va paradigmatik modellashtirish”. *O‘zbekiston: til va madaniyat* 1: 119 – 132.

lingvokognitiv analiz), konseptualizatsiya va ekvivalentlikni yetkazish kabi bosqichlarni o‘z ichiga oladi, bunday vaziyatda mentalitetga xos xususiyatlar va tarjimonning kognitiv jarayonlarni qabul qilish salohiyati kabi hal qiluvchi holatlar muhim rol o‘ynaydi. Xususan, hikoya badiiy matni tarjimasida tarjimon faqat leksik va grammatik ekvivalentlarni tanlab qolmaydi, balki matnning ichki semantik tuzilishi, voqelikni tasvirlash usuli, personajlar o‘rtasidagi munosabatlar tizimi, muallifning badiiy niyatini ham qayta quradi. Tarjimashunoslikdagi kognitiv yondashuvlar an’anaviy lingvistik va madaniy modellardan farqli ravishda tarjima jarayonini inson tafakkuri bilan bog‘liq jarayon sifatida o‘rganishga qaratilgan yangi ilmiy paradigmani ifodalaydi. Ushbu yo‘nalish XX asrning oxirlarida shakllanib, tarjima va tarjimonlik faoliyati davomida yuz beradigan aqliy mexanizmlarni tushuntirish uchun kognitiv fanlar, psixologiya hamda neyrofan yutuqlariga tayanadi. Mazkur yondashuv tarjimon yoki tarjimonning matnni qanday qabul qilishi, tushunishi va boshqa til vositalari orqali qayta ifodalashini tahlil qilishga qaratilgan.

Kognitiv tarjimashunoslik

Avvalgi nazariyalar asosan ekvivalentlik yoki madaniy vositachilik masalalariga urg‘u bergan bo‘lsa, kognitiv yo‘nalish tarjimon ongini markaziy tadqiqot obyekti sifatida ko‘radi. Bu nuqtayi nazarga ko‘ra, tarjimon tafakkuri dinamik tizim bo‘lib, unda ikki tillilik bilan bog‘liq kognitiv jarayonlar, qaror qabul qilish strategiyalari hamda muammoni hal etish mexanizmlari o‘zaro uyg‘unlashadi. Shu sababli tarjima oddiy ma’no ko‘chirish jarayoni emas, balki xotira, diqqat, idrok, tafakkur va ijodkorlik kabi psixik jarayonlarni o‘z ichiga olgan murakkab kognitiv faoliyat sifatida talqin qilinadi. Bundan tashqari, tarjima jarayoniga vaziyatiy omillar va tashqi muhit ham muayyan darajada ta’sir ko‘rsatadi.

Kognitiv tarjimashunoslikning shakllanishi 1970–1980-yillarda rivojlangan jarayon, yo‘naltirilgan tadqiqotlar bilan bog‘liq bo‘lib, ular normativ yoki preskriptiv modellarga tanqidiy yondashishni boshlab berdi. Ushbu yo‘nalishning dastlabki namoyandalaridan biri Hans Krings bo‘lib, u 1986-yilda tarjima jarayonini o‘rganishda “ovoz chiqarib fikrlash protokollari” (think-aloud protocols, TAPs) metodini qo‘llagan. Mazkur metod tarjimonlarning tarjima jarayoni davomida o‘z fikrlarini ovoz chiqarib bayon qilishini qayd etish orqali ularning kognitiv faoliyatini empirik tarzda tahlil qilish imkonini berdi [Krings 2001]. Natijada tarjima jarayoni odatda yo‘nalish (orientation), dastlabki matnni

yaratish (drafting) va tahrirlash (revision) kabi bosqichlardan iborat ekani aniqlangan.

Bu metodologik yondashuv kognitiv psixologiyada shakllangan axborotni qayta ishlash modeliga asoslanadi. Ushbu modelga koʻra, inson tafakkuri maʼlumotni qayta ishlovchi tizim sifatida qaraladi: bunda manba matn kirish maʼlumoti (input) vazifasini bajaradi, tarjima qilingan matn esa chiqish natijasi (output) sifatida shakllanadi. Shu tariqa tarjima jarayoni ketma-ket amalga oshadigan kognitiv operatsiyalar majmuyi sifatida talqin qilinadi. Tarjima jarayoni muallif tomonidan yaratilgan narrativ modelning tarjimon ongida qayta konseptuallashtirilishi, yaʼni oʻqilgan matn asosida yangi mental model hosil qilinishi bilan xarakterlanadi. Tarjimon matnni qabul qilish jarayonida nafaqat til birliklarini, balki ularning ortida yotgan konseptual bogʻlanishlarni, madaniy kodlarni va estetik yoʻnalishni ham idrok etadi. Natijada matnning mazmuni tarjimon ongida faollashgan bilimlar, tajriba, madaniy fond hamda lingvistik kompetensiya asosida qayta tashkil etiladi [Hu 2000]. XX asrning oxirgi oʻn yilliklarida shakllangan kognitiv yoʻnalishdagi tadqiqotlar tarjima va ogʻzaki tarjima faoliyatini tushuntirishda yangi ilmiy yondashuvni taklif qildi. Mazkur yondashuvlar kognitiv fanlar, psixologiya hamda neyrofan yutuqlariga tayanib, tarjimon va tarjimonlarning turli tillar oʻrtasida matnni qanday qabul qilishi, anglab yetishi va uni boshqa tilda qayta ifodalash jarayonida qanday aqliy operatsiyalar sodir boʻlishini tahlil qiladi.

Anʼanaviy tarjima nazariyalarida koʻproq ekvivalentlik masalasi yoki madaniyatlararo vositachilik muhim deb qaralgan boʻlsa, kognitiv yondashuvlarda eʼtibor asosan tarjimon ongiga qaratiladi. Bu nuqtayi nazarga koʻra, tarjimon tafakkuri murakkab va dinamik tizim boʻlib, unda ikki tilli tafakkur jarayonlari, qaror qabul qilish mexanizmlari hamda muammolarni hal qilish strategiyalari oʻzaro bogʻliq holda namoyon boʻladi.

Kognitiv nuqtayi nazardan qaralganda, hikoya janri maʼlum bir voqelikni ketma-ketlikda, sabab-oqibat munosabatlari asosida va personajlar harakati orqali tasvirlaydi. Bu esa tarjimon oldiga faqat mazmunni tushunish emas, balki voqealar tizimini mental ravishda modellash vazifasini ham qoʻyadi. Tarjimon hikoyani oʻqir ekan, undagi syujet chizigʻini, vaqt va makon munosabatlarini, qahramonlar xarakterini, konflikt markazini hamda muallifning hikoya qilish strategiyasini ongida qayta tiklaydi. Bu jarayonni konseptual rekonstruksiya deb atash mumkin [Саломов 1983, 56]. Konseptual rekonstruksiya jarayonida tarjimon matndagi har

bir epizodni alohida birlik sifatida emas, balki umumiy narrativ butunlikning tarkibiy qismi sifatida anglaydi. Shuning uchun hikoya tarjimasida mazmuniy aniqlik bilan bir qatorda, kognitiv izchillik ham muhim ahamiyat kasb etadi. Agar tarjimon muallif narrativini to‘g‘ri konseptuallashtira olmasa, tarjima matni mazmunan to‘liq bo‘lsa ham, badiiy ta’sir kuchini yo‘qotishi mumkin [Rahmatullayev 2016, 45].

Paradigmatik yondashuv esa tarjima jarayonini ma’lum ilmiy va estetik tanlovlar tizimi sifatida sharhlaydi. Hikoya tarjimasida tarjimon har bir so‘z, ibora, uslubiy vosita yoki sintaktik tuzilma yuzasidan muayyan tanlov qiladi. Bu tanlovlar tasodifiy emas, balki tarjima paradigmasi, ya’ni tarjimonning nazariy pozitsiyasi va amaliy strategiyasiga bog‘liq bo‘ladi. Ba’zi hollarda tarjimon asl matndagi strukturani maksimal darajada saqlashga intiladi; boshqa hollarda esa u maqsadli til o‘quvchisiga qulaylik yaratish uchun mazmunni erkinroq qayta ifodalaydi. Hikoya janrida bu qarama-qarshi tendensiyalar ayniqsa yaqqol namoyon bo‘ladi, chunki badiiy matnning maqsadi faqat axborot berish emas, balki estetik ta’sir uyg‘otish, muayyan kayfiyat yaratish va o‘quvchini badiiy olamga olib kirishdir. Demak, paradigmatik yondashuv tarjimonda “qaysi birlikni saqlash”, “qaysi elementni o‘zgartirish”, “qaysi badiiy effektni ustuvor qilish” kabi savollarga javob izlashni talab qiladi.

Kognitiv yondashuvlarning muhim tushunchalaridan biri ikki tilli kognitsiya hisoblanadi. Bu konsepsiya tarjimonning ikki til tizimi o‘rtasida qanday faoliyat yuritishini va matnni qayta ishlab chiqish jarayonida bu tizimlardan qanday foydalanishini o‘rganishga qaratilgan. Psixolingvistika doirasida ishlab chiqilgan ayrim nazariy modellar, xususan, Revised Hierarchical Model, tarjima jarayonidagi tilga kirish mexanizmlarini izohlashda keng qo‘llanadi [Şerban 2016]. Ushbu modelni ishlab chiqqan Judith F. Kroll va Erika Stewart tadqiqotlarida ikki tilli leksik tizimda tillar o‘rtasidagi semantik bog‘lanishlar teng darajada emasligi, odatda, konseptual aloqalar dominant til bilan kuchliroq bo‘lishi ko‘rsatiladi. Bu holat tarjima yo‘nalishiga ham ta’sir qilib, tarjima jarayonining murakkablik darajasini belgilaydi.

Ayniqsa, ikkinchi tildan ona tiliga amalga oshiriladigan tarjimada kognitiv yuklama ortadi. Bunday vaziyatda manba tilining ta’siri tarjimon tafakkuriga aralashib, qayta kodlash jarayonini murakkablashtiradi. Empirik tadqiqotlar natijalari ham shuni ko‘rsatadiki, bunday sharoitda matnni qayta ishlash vaqti ko‘proq talab etiladi hamda xatolar ehtimoli ortadi. Bu esa ikki

tilli ong faoliyati tarjima jarayonining asosiy kognitiv omillaridan biri ekanligini tasdiqlaydi [Carl, Schaeffer 2017, 156]. Kognitiv yondashuvlarga nisbatan ayrim tanqidiy qarashlar ham mavjud. Ba'zi tadqiqotchilar bu yo'nalish ba'zan reduksionistik xususiyat kasb etib, tarjima jarayonini individual ong faoliyati bilan cheklab qo'yishini, natijada ijtimoiy va kommunikativ omillar yetarlicha hisobga olinmasligini ta'kidlaydilar. Shu sababli so'nggi yillarda kognitiv va sotsiologik yondashuvlarni birlashtiruvchi integrativ nazariy modellarga ehtiyoj kuchaymoqda. Bunday qarashlardan biri Ricardo Muñoz Martín tomonidan taklif etilgan situativ kognitsiya konsepsiyasi bo'lib, u tarjima jarayonini faqat tarjimon ongida sodir bo'ladigan hodisa sifatida emas, balki tarjimon, texnologik vositalar va professional tarmoqlar o'rtasida taqsimlangan faoliyat sifatida talqin qiladi. Shundan kelib chiqib, "kengaytirilgan ong" g'oyasi ilgari suriladi; unga ko'ra, kognitiv faoliyat faqat inson miyasida emas, balki lug'atlar, terminologik bazalar yoki hamkorlik platformalari kabi tashqi resurslar bilan o'zaro aloqada shakllanadi.

Kognitiv tarjimashunoslik imkoniyatlari

Kelajak istiqbollari nuqtayi nazaridan kognitiv tarjimashunoslik sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar texnologiyalaridan keng foydalanish imkoniyatiga ega bo'lib bormoqda. Xususan, Neural Machine Translation tizimlari kognitiv tadqiqotlar natijalaridan foydalangan holda inson tafakkuriga yaqin bo'lgan qayta ishlash jarayonlarini modellashtirish imkoniyatini yaratishi mumkin. Bundan tashqari, virtual reallik texnologiyalariga asoslangan simulyatsiyalar og'zaki tarjimonlarni real kommunikativ vaziyatlarga yaqin muhitda tayyorlashda samarali vosita bo'lishi ehtimol qilinmoqda. Shu bilan birga, yuqori mas'uliyatli tarjima faoliyatida yuzaga keladigan psixologik yuklama ham muhim masalaga aylanmoqda. Tarjimonlarda kognitiv charchoq yoki professional kuyish (burnout) kabi holatlarni chuqur o'rganish zarurati ta'kidlanib, bu borada uzoq muddatli ilmiy kuzatuvlar olib borish taklif qilinmoqda.

Hikoya janrining o'ziga xosligi shundaki, unda muallifning ovozi, narratsiya usuli, vaqtning badiiy tashkil etilishi va personajlar nutqi o'zaro murakkab bog'lanishda bo'ladi. Tarjimon ushbu bog'lanishni buzmagan holda, uni boshqa til tizimida qayta yaratishi kerak. Bunda eng muhim vazifalardan biri muallif narrativining semantik yadrosini saqlab qolishdir. Semantik yadro deganda, hikoyaning asosiy g'oyasi, konflikt markazi, g'oyaviy yo'nalishi

va badiiy ohangi tushuniladi. Tarjima jarayonida ushbu yadro saqlanmasa, matn formal jihatdan to‘g‘ri bo‘lsa ham uning adabiy qimmati pasayadi. Shu bois kognitiv-paradigmatik yondashuv tarjimonni matnni yuzaki emas, balki chuqur semantik qatlamlari bilan idrok etishga undaydi. Tarjimon hikoyadagi detallarni, ramziy birliklarni, obrazli ifodalarni va yashirin ma’nolarni bitta konseptual tizimga birlashtiradi. Ana shu tizim keyinchalik maqsadli til diskursida qayta hikoyalash shaklida namoyon bo‘ladi. Demak, tarjima jarayonining markazida konseptual interpretatsiya turadi. Tarjimon muallif tomonidan yaratilgan hikoyani to‘liq tushunib olish uchun matnning semantik, pragmatik va stilistik qatlamlarini kompleks tarzda tahlil qiladi. Natijada muallif konsepsiyasi tarjimon ongida yangi kognitiv struktura sifatida shakllanadi.

Kognitiv tilshunoslikda bunday jarayon odatda “mental model” yoki “frame” tushunchalari orqali tushuntiriladi. Hikoya matnida tasvirlangan voqealarning ketma-ketligi ma’lum bir kognitiv freymlar asosida hosil bo‘ladi. Masalan, biror voqea yoki vaziyat tasviri o‘quvchi ongida shu vaziyatga oid umumiy bilimlar tasvirini shakllantiradi. Tarjimon mazkur freymlarni aniqlab, ularni boshqa til va madaniyat kontekstida qayta tahlil qilishi kerak bo‘ladi. Aks holda matnning semantik ma’nodorligi yoki stilistik ta’sirchanligi yo‘qolishi mumkin. Shuning uchun hikoya tarjimasi nafaqat lingvistik moslashuvchanlik, balki madaniy kontekslardagi kognitiv qayta qurish hamdir.

Paradigmatik tamoyil tarjimashunoslikdagi ilmiy nazariyalar tizimini belgilab beradi. Tarjima nazariyasining rivojlanish tarixida turli paradigmalar shakllangan [Carl, Schaeffer 2017, 155 – 184]. Jumladan, struktur, funksional, kommunikativ va kognitiv paradigmalar bo‘lib, shulardan struktur paradigma badiiy tarjimani asosan til birliklarining ekvivalentligi orqali izohlaydi. Funksional paradigma hikoyaning kommunikativ maqsadini ifodalaydi [Risku 2020]. Zamonaviy kognitiv paradigma esa tarjimani inson ongi bilan bog‘liq bo‘lgan holat deb qabul qiladi. Hikoya janridagi badiiy matnlarni tahlil qilishda kognitiv paradigma muhim o‘rin tutadi. Bu borada hikoya matnining semantik strukturasini to‘liq tushunish uchun birinchi navbatda muallifning konseptual manzarasini aniqlash zarurdir.

Kognitiv-paradigmatik modelga ko‘ra, tarjima jarayoni bir necha bosqichda amalga oshadi. Birinchi bosqichda tarjimon matnni qabul qiladi va uning umumiy mazmun-mohiyatini anglashga harakat qiladi. Bu jarayonda til birliklari, sintaktik

qurilma va stilistik vositalar ifodalanayotgan ma'lumotni tarjimon ongida dastlabki tasavvurini hosil qiladi. Ikkinchi bosqichda esa, mazkur tasavvur chuqurroq konseptual tahlilni talab qiladi. Tarjimon voqealar izchilligini, personajlarning ishtirokini, muallif pozitsiyasini hamda matn strukturasining boshqa elementlarini aniqlaydi. Natijada matnning tarjimon ongidagi modeli shakllanadi. Uchinchisi bosqichda esa, bu model aniq bir til vositalari orqali qayta ifodalanadi. Bunda tarjimon lingvistik ekvivalentlarni tanlash bilan birga matnning stilistik jihatlarini ham qamrab olishga harakat qiladi. Kognitiv yondashuvlarning markazida ikki tilli tafakkur (bilingual cognition) tushunchasi turadi; u tarjimonning bir vaqtning o'zida ikki til tizimi o'rtasida qanday harakatlanishini izohlaydi. Psixolingvistikada ishlab chiqilgan Revised Hierarchical Model modeli (mualliflari: Judith F. Kroll va Erika Stewart, 1994) tarjimada tillar o'rtasidagi nomutanosib kirish (asymmetrical access)ni tushuntirish uchun moslashtirilgan. Ushbu modelga ko'ra, konseptual bog'lanishlar dominant tilda kuchliroq shakllanadi, bu esa tarjima yo'nalishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Xususan, ikkinchi tildan birinchi tilga tarjima qilishda (inverse translation) manba tilning aralashuvi sababli kognitiv yuklama ortadi; bu holat ko'proq vaqt sarflanishi va xatolar sonining oshishi bilan namoyon bo'ladi.

Shuningdek, "kognitiv sa'y-harakat" tushunchasi tarjima jarayonidagi murakkablik darajasini o'lchash imkonini beradi. Masalan, keylogging tadqiqotlarida qo'llaniladigan "pauza–so'z nisbati" orqali tarjimonning qaysi nuqtalarda muammoga duch kelgani aniqlanadi: uzoq pauzalar odatda ko'p ma'nolilikni bartaraf etish yoki madaniy nomuvofiqliklarni moslashtirish kabi muammoli vaziyatlarga to'g'ri keladi.

Mazkur sohada empirik metodologiyalar asosiy o'rin tutadi va ular introspektiv usullardan boshlab ko'pkanalli (multimodal) tahlil usullarigacha rivojlangan. "Ovoz chiqarib fikrlash" (think-aloud protocols) usuli ayrim hollarda reaktivlik, ya'ni fikrni ovoz chiqarib aytish tabiiy jarayonni o'zgartirishi mumkinligi uchun tanqid qilinsa-da, tarjimonning metakognitiv strategiyalarini anglashda muhim ma'lumotlarni beradi.

Kvantitativ yondashuvlar esa yanada takomillashgan texnologiyalarni o'z ichiga oladi. Masalan, eye-tracking usuli ko'z harakatlarini (sakkadalar va regressiyalarni) o'lchash orqali matnni tushunishdagi qiyinchiliklarni aniqlaydi. Sharon O'Brien (2006) tadqiqotlarida qorachiq kengayishi metaforik ifodalarni tarjima qilishda kognitiv yuklamaning ortishi bilan bog'liqligi ko'rsatilgan.

Bundan tashqari, neyroimaging texnologiyalari, masalan, funksional magnit-rezonans tomografiya (fMRI) va elektroensefalografiya (EEG), miya faoliyatini xaritalash orqali tarjima jarayonining neyrofiziologik asoslarini aniqlash imkonini beradi. Ariane Hervais-Adelman va hamkorlari (2015) fMRI yordamida sinxron tarjima vaqtida prefrontal kortekstda faollik kuchayishini aniqlagan, bu esa inhibisiya va e'tiborni tez almashtirish kabi ijro nazorati funksiyalarining muhimligini ko'rsatadi. Mazkur natijalar tarjimani faqat aqliy emas, balki tanaviy va emotsional holat bilan bog'liq bo'lgan jarayon sifatida talqin qilishga olib keladi. Bu yondashuv "4E kognitsiya" (embodied, embedded, enacted, extended) konsepsiyasi bilan uyg'unlashadi, ya'ni tafakkur ijtimoiy va texnologik muhit bilan uzviy aloqada shakllanadi.

Tarjimonlik (interpreting) tadqiqotlarida kognitiv yondashuvlar ketma-ket (consecutive) va sinxron (simultaneous) tarjima turlarini farqlab, ayniqsa xotira modellari roliga alohida e'tibor qaratadi. Daniel Gile (1995) tomonidan taklif etilgan Effort Modelga ko'ra, tarjimonlik tinglash, xotira, nutq ishlab chiqarish va muvofiqlashtirish kabi bir nechta sa'y-harakatlarning muvozanatiga asoslanadi. Ushbu tizim ortiqcha yuklama ostida qolsa, tushirib qoldirishlar yoki xatolar yuzaga keladi. Bu esa tarjimonlarni tayyorlashda amaliy ahamiyatga ega bo'lib, ishchi xotirani rivojlantirishga qaratilgan mashqlar, masalan, shadowing yoki bir vaqtning o'zida ikki vazifani bajarish (dual-task) mashqlarini qo'llash zarurligini ko'rsatadi.

So'nggi tadqiqotlarda ekologik validlikka alohida e'tibor qaratilib, tarjimonlar real kommunikativ sharoitlarda o'rganilmoqda. Masalan, tarjima qilingan nutqlar korpusi tahlili orqali vaqt cheklovi ostida yuz beradigan qayta ifodalash strategiyalari aniqlanmoqda. Bu esa tarjima jarayonining real sharoitdagi dinamik va moslashuvchan tabiatini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Hikoyaviy janrda narrativ perspektiva muhim ahamiyatga ega [House 2015]. Hikoyani kim va qanday maqsadda bayon qilayotganligi matnning umumiy semantik qiymatini belgilab beradi. Tarjimon bu maqsadnii saqlab qolishi yoki muayyan bir til diskursiga moslashtirishi kerak. Ba'zi hollarda muallif tomonidan qo'llangan kinoyaviy yoki satirik ohangni to'g'ri yetkazish uchun stilistik transformatsiyalar amalga oshiriladi. Bunday transformatsiyalar kognitiv jarayon bilan bog'liq bo'lib, tarjimon muallif maqsadini tushunib, uni yangi diskursda qayta

shakllantiradi. Hikoyalar tarjimasida stilistik vositalar ham alohida ahamiyatga ega bo‘lib, ular hikoya matnini asosan obrazli tasvirlar, ko‘chimlar, epitetlar va boshqa ekspressiv vositalar bilan boyitadi [Venuti 2012]. Ushbu vositalar adresat ongida ma’lum emotsional va estetik ta’sirni uyg‘otishga xizmat qiladi. Tarjimon esa bu ta’sirni saqlab qolish uchun ekvivalentlarni hamda ayni stilistik vositalarni topishi zarur va shu yo‘l orqali yangi ifoda shakllarini yaratishi mumkin. Bu jarayonlar kognitiv interpretatsiyaga asoslangan holda metafora yoki obrazli ifodaning asl ma’nosini yashirin aloqalar orqali tushuntiradi.

Kognitiv-paradigmatik tamoyilda tarjimon hikoya tarjimasini o‘rganishda o‘quvchi interpretatsiyasini ham inobatga olishi zarur hisoblanadi [Johnson-Laird 1983].

Ma’lumki, o‘quvchi matnni o‘qish jarayonida o‘zining madaniy tajribasi va ko‘nikmalari asosida qabul qiladi. Shuning uchun tarjimon matnni tarjima qilishda o‘quvchi ongida qanday konseptual model shakllanishini ham bilishi zarur. Agar tarjima natijasida hosil bo‘lgan model muallif matnidagi konseptual struktura bilan mos kelmasa, tarjima muvaffaqiyatli bo‘lgan deb hisoblab bo‘lmaydi. Og‘zaki tarjima tadqiqotlarida kognitiv yondashuvlar turli tarjima rejimlarini, ya’ni ketma-ket va sinxron tarjimani ajratib ko‘rib, xotira jarayonlariga alohida e’tibor qaratadi. Ushbu yo‘nalishda ishlab chiqilgan nazariy modellardan biri Gile’s Effort Modelga kerak og‘zaki tarjimani bir vaqtning o‘zida amalga oshiradi [Risku 2020]. Bu model muallifi Daniel Gile talqiniga ko‘ra, og‘zaki tarjima jarayonida tinglash, qisqa muddatli xotirada saqlash, nutqni qayta ishlab chiqish hamda ushbu jarayonlarni muvofiqlashtirish kabi bir nechta kognitiv faoliyat bir vaqtda ishlaydi. Agar ushbu komponentlar o‘rtasidagi muvozanat buzilsa yoki kognitiv yuklama ortib ketsa, tarjimada ayrim qismlarning tushirib qoldirilishi yoki xatolar paydo bo‘lishi mumkin.

Mazkur nazariy qarashlar tarjimonlarni tayyorlash metodikasiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Tadqiqotchilar tarjimonlarning ishchi xotira sig‘imini rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashqlarni qo‘llashni tavsiya etadilar. Bunday mashqlar qatoriga nutqni bir vaqtning o‘zida takrorlashga asoslangan *shadowing usuli* yoki bir nechta vazifani parallel bajarishga asoslangan ikki vazifali mashqlar kiradi. So‘nggi yillardagi tadqiqotlarda esa, og‘zaki tarjimani yanada real sharoitlarda o‘rganishga qaratilgan yondashuvlar kuchaymoqda. Xususan, interpretatsiya qilingan nutqlar korpusini tahlil qilish orqali vaqt

cheklovi mavjud vaziyatlarda tarjimonlarning matnni qanday qayta tuzishi va ifodalash strategiyalaridan qanday foydalanishi aniqlanmoqda.

Qayta hikoyalash tushunchasi bu yerda juda muhim o‘rin tutadi. Tarjima aslida hikoya mazmunini boshqa til vositalari bilan qayta aytishdir, lekin bu holatda hikoya mazmuni saqlanib, qayta lingvistik tahlil qilingan holda bayon qilinadi. Hikoyalar tarjimonning o‘z shaxsiy ijodi, shu bilan birga, tanlangan va interpretativ xarakterga ega asari hisoblanadi. Tarjimon asl matnni analiz qilar ekan, uni kognitiv filtrlaydi. Shuning uchun har bir tarjima qilingan asarni qaysidir ma’noda yangi matn deb aytish mumkin. Hikoyalarni tarjima qilishda bu holat muhimdir chunki narrativ strukturani tarjimon tiliga ko‘chirishda tilda mavjud bo‘lgan stilistik vositalar, sintaktik strukturalarning farqli jihatlari, madaniy tushunchalar va adresat munosabatlari alohida rol o‘ynaydi. Tarjimon aynan shu jihatlarni hisobga olgan holda asl matnning diskursiv qolipini boshqa tilda qayta shakllantiradi. Bu jarayon tarjima matnining original nusxasi hisoblanmay, aksincha, uni kognitiv va estetik munosabatlar sifatida namoyon etadi.

Zamonaviy tilshunoslik va tarjimashunoslikda keng qo‘llanilayotgan texnologiyalarning keng qamrovli qo‘llanilishi kognitiv tadqiqotlarning yangi erasini boshlab berdi. Bu yo‘nalishda asosan mashina tarjimasiga e’tibor qaratilishi natijasida tahrirlash jarayonida inson bilan texnologiya o‘rtasidagi aloqa alohida diqqatga sazovor. Masalan, CRITT Translation Process Research Database tarjimonlari vositasida olib borilgan tadqiqotlarda olimlardan Michael Carl va Moritz Schaeffer tarjima jarayonlarini mashina va inson tarjimasi o‘rtasida yaxshi munosabatlar o‘rnatilishi jarayonlarini tahlil qilgan [House 2015]. Ularning natijalaridan shu aniq bo‘ldiki, mashina yordamida qilingan tarjima odatda post-tahrirlash jarayoni sifatida ko‘rinib, kognitiv integratsiya matnni boshidan tarjima qilishga qaraganda kamroq vaqt talab qiladi [Venuti 2012]. Ammo bu jarayonda tarjimonlarning birlamchi vazifasi mashina yordamida qilinayotgan tarjimalardagi xatolarni aniqlash va ularni nazorat qilishdan iboratdir.

Bu holat kognitiv tilshunoslik sohasida “priming” deb nomlanib mashina tomonidan taqdim etilgan tarjima variantlari tarjimonning leksik bazalariga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi. Buning natijasida ba’zi vaziyatlarda hikoyada manba tilining tarjima tiliga ta’siri sezilib turadi. Bu o‘ziga xos tarjima uslubi hisoblanadi va oqibatda “translationese” jarayoni yuz beradi [Johnson-Laird

1983]. Bundan tashqari, kognitiv tilshunoslik yo‘nalishi bo‘lgan ergonomika miqyosidagi izlanishlar tarjimonning ish jarayoniga ta’sir etuvchi texnik, shu bilan birga, muhit sabablarini ham o‘rganadi. Masalan, ekran tuzilishi, tarjima dasturlarining interfeysi yoki ish jarayonida foydalaniladigan vositalarning qulayligi kabi omillar tarjimonning samaradorligiga qanday ta’sir ko‘rsatishi inson – kompyuter o‘zaro aloqasi nazariyalari asosida tahlil qilinadi [Бархударов 1975]. Kognitiv tarjimashunoslikda yaratilayotgan nazariy kognitiv fanlar doirasida olimlar tomonidan yaratilgan ilmiy g‘oyalardan foydalanadi va buning natijasida tarjima jarayonining kognitiv mexanizmlarini ilmiy asoslashga harakat qilinadi.

Hikoya janrida tarjima qilinayotgan badiiy matnning kognitiv-paradigmatik tamoyilida tarjimaning adresat uchun nafaqat mazmunli bo‘lishi, balki tabiiy va estetik ta’sirga ega bo‘lishi kerakligi talab qilinadi. Albatta badiiy matnning adresat tomonidan qabul qilinishi matn va kognitiv aloqaga bog‘liq bo‘ladi. Agar tarjima qilinadigan hikoya o‘quvchining hayotiy bilim va madaniy tajribasiga integratsiya qilsagina, matn osonroq tushuniladi. Shu bilan birga, matnning badiiy ta’sirini his qilish ham osonroq bo‘ladi. Shu ma’noda tarjimon adresant va adresat o‘rtasidagi kognitiv ko‘prik vazifasini o‘taydi. U bir ma’noda original matnning semantik va stilistik xususiyatlarini o‘zida saqlaydi, ikkinchi tomondan esa, ularning tarjima tilidagi ifoda vositalari bilan integratsiyalashadi. Bu integratsiya tarjima sifatini aniqlab beruvchi fundamental mezonlardan biri hisoblanadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, hikoya janridagi badiiy matn tarjimasi kognitiv-paradigmatik nuqtayi nazardan konseptual qayta qurish va diskursiv, estetik ta’sir o‘tkazish jarayoni hisoblanadi. Kognitiv yo‘nalishdagi izlanishlar tarjimani inson ongining murakkab mexanizmlarini anglash imkonini beradigan muhim ilmiy jarayon sifatida e’tirof etiladi.

Shu bilan birga, bunday tadqiqotlar turli tillar o‘rtasidagi maqsadli aloqalarni o‘rnatishga amaliy yordam berib, globallashuv sharoitida bu masala muhim ahamiyat kasb etadi. Tarjima asl matnning semantik, pragmatik va stilistik xususiyatlarini o‘zida saqlagan holda yangi kommunikativ jarayonga mos matn sifatida vujudga keladi. Shuning uchun kognitiv-paradigmatik tamoyil badiiy tarjima nazariyasida muhim metodologik asoslardan biri sifatida qabul qilinadi. Shu bilan birga, hikoya janridagi matnlarning chuqur

tahlilini amalga oshirish imkonini beradi.

Kognitiv tarjimashunoslikning fanlar oʻrtasidagi munosabatlari mazkur yoʻnalishning kelgusida yangi ilmiy gʻoyalar va metodologik natijalar bilan boyishini koʻrsatadi. Natijada kelajakda tarjima tadqiqotlari inson kognitsiyasining murakkab jarayonlarini hisobga olgan holda rivojlanishda davom etadi.

Adabiyotlar

Бархударов, Лев Семёнович. 1975. *Язык и перевод*. Москва: Международные отношения.

Hu, G. 2000. "Cognitive Translation Studies: Models and Methods at the Cutting Edge." In *Various Publications*.

George Lakoff, and Mark Johnson. 1980. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press.

Саломов, Ғайбулла. 1983. *Таржима назариясига кириш*. Тошкент: Фан.

Rahmatullayev, Shavkat. 2016. *Hozirgi oʻzbek adabiy tili*. Toshkent: Universitet.

Şerban, M. 2016. "Cognitive Approaches to Translation." In *The Routledge Handbook of Translation Studies and Linguistics*. Taylor & Francis.

Carl, Michael, and Moritz J. Schaeffer. 2017. "Why Translation is Difficult: A Corpus-Based Study of Non-Literality in Post-Editing and From-Scratch Translation." *Hermes – Journal of Language and Communication in Business* 56: 155–184.

Risku, Hanna. 2020. "Cognitive Approaches to Translation." In *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. Wiley-Blackwell.

Juliane House. 2015. Translation Quality Assessment: Past and Present. London: Routledge.

Lawrence Venuti. 2012. The Translator's Invisibility: A History of Translation. London: Routledge.

Philip N. Johnson-Laird. 1983. Mental Models: Towards a Cognitive Science of Language, Inference and Consciousness. Cambridge: Cambridge University Press.

Sheppard, Tim. Accessed May 26, 2026. "The Storytelling Frequently Asked Questions." *Tim Sheppard's Storytelling Resources for Storytellers*. http://www.timsheppard.co.uk/story/faq.html.

Krings, Hans P. 2001. *Repairing Texts: Empirical Investigations of Machine Translation Post-Editing Processes*. Edited by Geoffrey S. Koby. Kent, OH, and London: The Kent State University Press.

Cognitive Mechanisms and Paradigmatic Modeling of Literary Translation

Ilhom Kholmuminov[1]

Abstract

This article analyzes the translation of short stories from a philological perspective within the framework of speech activity, narrative structures in language, and the linguo-cognitive processes of human thinking. Literary translation is considered an important instrument in the processes of language perception, the creation of additional layers of meaning, the understanding of reality, and cultural identification. The article emphasizes the role of narrative translation in the formation of conceptual models in human consciousness, drawing on theoretical and cognitive linguistics, discourse analysis, and psycholinguistic approaches. It also provides a philological explanation of the interaction between language and thought through narrative structures.

Key words: *short story, literary translation, narrative linguistics, cognitive model, discourse analysis, conceptual model, speech activity, language and thought.*

Reference

Barxudarov, Lev Semyonovich. 1975. *Yazыk i perevod*. Moskva: Mejdunarodnыe otnosheniya.

Hu, G. 2000. "Cognitive Translation Studies: Models and Methods at the Cutting Edge." In *Various Publications*.

George Lakoff, and Mark Johnson. 1980. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press.

Salomov, G'aybulla. 1983. *Tarjima nazariyasiga kirish*. Toshkent: Fan.

Rahmatullayev, Shavkat. 2016. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: Universitet.

Şerban, M. 2016. "Cognitive Approaches to Translation." In *The Routledge Handbook of Translation Studies and Linguistics*. Taylor & Francis.

Carl, Michael, and Moritz J. Schaeffer. 2017. "Why Translation is Difficult: A Corpus-Based Study of Non-Literality in Post-Editing and From-Scratch Translation." *Hermes – Journal of Language and*

[1] *Kholmuminov A. Ilhom* – Head of the Department of Foreign Philology, Tashkent International University of Financial Management and Technologies, Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences, Associate Professor.
E-mail: ilxomxolmuminov713@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2904-7879
For citation: Kholmuminov, I.A. 2026. "Cognitive Mechanisms and Paradigmatic Modeling of Literary Translation". *Uzbekistan: Language and Culture* 1: 119 – 132.

Communication in Business 56: 155–184.

Risku, Hanna. 2020. "Cognitive Approaches to Translation." In *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. Wiley-Blackwell.

Juliane House. 2015. Translation Quality Assessment: Past and Present. London: Routledge.

Lawrence Venuti. 2012. The Translator's Invisibility: A History of Translation. London: Routledge.

Philip N. Johnson-Laird. 1983. Mental Models: Towards a Cognitive Science of Language, Inference and Consciousness. Cambridge: Cambridge University Press.

Sheppard, Tim. Accessed May 26, 2026. "The Storytelling Frequently Asked Questions." *Tim Sheppard's Storytelling Resources for Storytellers*. http://www.timsheppard.co.uk/story/faq.html.

Krings, Hans P. 2001. *Repairing Texts: Empirical Investigations of Machine Translation Post-Editing Processes*. Edited by Geoffrey S. Koby. Kent, OH, and London: The Kent State University Press.